

КОНЦЕПЦІЇ ТА ДІЄЇ СУЧАСНОЇ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Л.Л. Звонська, канд. філол. наук

НЕІНДИКАТИВНЕ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ В СИСТЕМІ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ДІЄСЛОВА

У статті розглядається функціонально-граматичне вираження часу в системі кон'юнктива, оптатива, імператива давньогрецької мови та темпоральний дейксис партиципiальних форм по відношенню до центру категорії темпоральності – індикатива.

There is functional-grammatical expression of the time in system of conjunctive, optative, imperative and participle forms in relation with the centre of a category of temporality (indicative) in ancient Greek.

На сучасному етапі розвитку мовознавства особливо актуалізувався функціональний аспект вивчення мовних одиниць, коли лінгвістичні інтереси з інвентаризації мовних засобів переносяться на аналіз їх функціонування. Глибоке розуміння й потребу функціонально-семантичного аналізу висловив свого часу ще А.Мейє, думку якого можна подати як квінтесенцію функціональної граматики: «кожне слово має ту форму, якої потребує зміст, а не форму, залежну від іншого слова в реченні»¹.

Категорія часу — одна з визначальних граматичних ознак дієслова. Власне часове значення притаманне лише формам дійсного способу. Інші способи, інфінітив та дієприкметник, мають видове та відносно-часове значення. Тому дієслівні форми часу є граматичним центром ширшої категорії темпоральності, яка включає й інші засоби вираження часу (морфологічні, лексичні, синтаксичні).

Значення часів у індикативі є основним для їх темпоральної диференціації, найбільш статичним й граматично закріпленим. Відомий філософ і філолог О.Ф.Лосев небезпідставно твердить, що часові форми дієслова є не просто абстрагованими від мовця актами номінації дії, але актами його суб'єктивного розуміння відповідного часу². Інтерпретативне визначення часового значення дієслова все ж не домінує над його категоріально-логічною

дефініцією. Хоча мовні факти засвідчують, що часова форма не має прямого предметного значення в усіх теоретично можливих випадках, але частотність ототожнення граматичного і комунікативного темпорального значення дозволяє визначити регулярну та нерегулярну семантичні часові моделі.

Давньогрецький оптатив означає бажання, яке відноситься до теперішнього або майбутнього часу і суб'єктивно вважається здійсненим. При ньому часто зустрічаються службові частки εἴθε, εἰ γάρ (у поетів інколи виступає ὥς); він послуговується запереченням μή : ὦ παῖ, γένοιο πατρός εὐτυχέστερος □ (Σοφ. Αἰ. 550) *о дитя, коли б ти був щасливішим за батька*; εἴθε μή ποτε γνούς ὃς εἰ (Σοφ. Οἰδ.Т. 1068) *о, якщо б ти ніколи не довідався, хто ти є*; εἰ γάρ γενοίμην, τέκνον, ἀντί σου νεκρός (Εὐρ. Ἰπλ. 1140) *якщо б я, дитя, помер замість тебе*; ὥς ἀπόλοιτο καὶ ἄλλος, ὅστις τοιαῦτά γε ῥέζοι (Όμ. Όδ. α, 47) *щоб загинув і інший, який це чинить*.

Оптатив з часткою ἄν виражає можливість, спроможність виконання дії в теперішньому або майбутньому: ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ γένοιτ' ἄν ποτε κακός (Πλ. Прот. 345 В) *хороша людина не могла б колись стати лихою*.

Оптатив з часткою ἄν виражає можливість, спроможність виконання дії в теперішньому або майбутньому: ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ γένοιτ' ἄν ποτε κακός (Πλ. Прот. 345 В) *хороша людина не могла б колись стати лихою*. Через потенційний оптатив може виражатися узагальнюючий характер дії (як данина елементам суб'єктивних сумнівів), а частка οὐ підкреслює відображення об'єктивного змісту цієї багатократної дії: εἰ γάρ ἔκ του ἀρχῆ γίγνοιτο οὐκ ἄν ἐξ ἀρχῆς γίγνοιτο (Πл. Φαιдр. 245 D) *як що б початок виник з чогось, він не міг би бути початком*.

У Гомера й Геродота через оптатив з ἄν іноді висловлюється припущення, яке відноситься до минулого (замість індикатива історичних часів з ἄν). Це пояснюється тим, що первісно оптатив виражав як реальну, так і нереальну можливість: καὶ νύ κεν ἔνθ' ἀπόλοιτο ἄναξ ἀνδρῶν Αἰνείας (Όμ. Ἰλ. Ε, 311) *і загинув би вождь мужів Еней*; εἶησαν δ' ἄν οὗτοι Κρήτης (Нр. 1,2) *це мали б бути критяни*. При домінуючій частотності використання частки ἄν як семантичної диференційної ознаки оптатив можливості іноді в поезії виступає без неї: Ζεῦ, δύνασίν τις ἀνδρῶν ὑπερβασία κατέσχοι (Σοφ. Ἀντ. 605) *Зевсе, хто з людей міг би здолати насильство злочинним шляхом*.

Спостереження засвідчують, що в давньогрецькій мові спосіб довільного допусту, оптатив, у певному контексті може постати у значенні, наближеному до індикатива, що служить для визначення дії, буття, стану як об'єктивно існуючих.

З позиції синтаксису в системі кон'юнктива можна виділити умовний спосіб переважно незалежних суджень або головних речень (волюнтативний і деліберативний) та проспективний кон'юнктив як зраматизований спосіб присудка підрядних речень. Для вираження волевиявлення служить кон'юнктив заохочення, який виражає запрошення, спонукування до дії, ввічливий наказ; заперечення при ньому μή та похідні заперечні слова. Цей вид кон'юнктива може виступати лише в 1-й особі однини або множини: ἴωμεν καὶ ἀκούσωμεν τοῦ ἀνδρός (Пл. Прот. 319) *ходімо і послухаємо чоловіка*. Негативне імперативне значення має кон'юнктив заборони, який ставиться в другій і третій особі однини та множини аориста із запереченням μη; він вживається замість імператива аориста: μηδὲν συμφορὰν ὀνειδίσης (Іс. 1,29) *не зневажай нікого в нещасті*.

Спонукальний кон'юнктив розширюється на наполегливо-заохочувальний (центральна функція) аж до простого пасивного нагадування дії, бажаної в майбутньому (віддалено-периферійна функціональна семантика). Таким чином, його центральна функція тотожна з аналогічною функцією імператива, але водночас відноситься до неї як функціонально-периферійна модель. Дослідники, зокрема Р.О.Якобсон, вказують, що «на відміну від імператива, де заклик до дії висувається як вимога, спонукальна форма додає до цієї вимоги певний елемент умовляння»³.

Кон'юнктив на позначення вагання, сумніву ставиться в запитаннях, що виражають нерішучість, роздуми мовця. Здебільшого вживається в 1-й особі однини і множини, часто в сполученні з словами βούλει, βούλεσθε. Τί ἔρωμαι; (Пл. Гор. 447 С) *що мені сказати?* Замість деліберативного кон'юнктива зустрічається близький до нього індикатив майбутнього часу з емфатичним запереченням οὐ μή: τοὺς ποιητοὺς οὐ μήποτε βελτίους ποιήσετε (Αἰσχ. 3,177) *лихих ви ніколи не зробите кращими*.

Проспективний кон'юнктив означає очікувану дію; в Гомера вживається з часткою ἄν (або епічною κέν) чи без неї замість майбутнього часу: οὐ γάρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι (Ом. Іл. А, 262) *чи я ж не бачив ані не побачу таких мужів*. Морфологічна

подібність і лексико-семантична спорідненість саме проспективного кон'юнктива з майбутнім часом дає підстави пов'язувати виникнення форм сигматичного футурума з парадигми кон'юнктива аориста.

Вживання наказового способу, який позначався започаткованим Діонісієм Фракійцем терміном *προστακτική* (від *προστάττω* *наказувати*), нічим не різниться від відповідних формально-граматичних форм у латинській та українській мовах. Модальний діапазон імператива – від категоричного до модально ослабленого прохання з футуральною скерованістю. Імператив аориста вказує на конкретну ситуацію для волевиявлення і виражає переважно наказ; заборону здебільшого висловлюють через кон'юнктив аориста, але допускається і перший варіант: *μηδεὶς ὑμῶν προσδοκῶντων ἄλλως* (Пл. 'Ап. 17 С) *ніхто з вас нехай не очікує іншого*. Інколи через імператив дається дозвіл, виражається згода чи схвалення: *ἔθελω σοι συγχωρῆσαι καὶ ἔστω οὕτως* (Пл. Крит. 49 С) *хочу погодитися з тобою, і нехай так буде*.

У підрядних реченнях та в абсолютних конструкціях з інфінітивом способи кон'юнктив, оптатив та імператив можуть виражати час, але лише залежно від часу присудка головного речення. Якщо оптатив та інфінітив презенса замінюють індикатив головних часів, то означають теперішню дію: *ἡ μήτηρ διηρώτα τὸν Κῦρον πότερον βούλοιο μένειν ἢ ἀπιέναι* (Ξ. Кур. 1,3,15) *мати розпитувала Кіра, чи хоче він залишитись, чи піти*; *Σωκράτης ἠγείτο θεοὺς πάντα εἶδέναι* (Ξ. 'Апоμ. 1,2,19) *Сократ вважав, що боги все знають*. Якщо оптатив та інфінітив презенса заступають індикатив історичних часів, то мають значення минулого часу: *οἱ στρατηγοὶ διηγοῦντο, ὅτι αὐτοὶ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους πλέοιεν* (Ξ. 'Ελλ. 1,7,5) *стратеги вважали, що вони підпливли до ворогів*.

Оптатив та інфінітив аориста позначають теперішню або майбутню дію: *προηγόρευε □ τοῖς □ Ἀθηναίοις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὅτι Ἀρχίδαμος μὲν μοι ξένος εἶη, οὐ μόντοι ἐπὶ κακῶ γε τῆς πόλεως γένοιτο* (Θ. 2,13) (Перікл) оголосив на зібранні афінянам, що Архідам є його гостем, і щоб той нічого не потерпів від міста. Футуральний оптатив та інфінітив завжди відносять дію до майбутнього: *Κῦρος ἔλεγε, ὅτι ἡ ὁδὸς ἔσοιτο εἰς Βαβυλῶνα* (Ξ. 'Ав. 1,4,11) *Кір сказав, що дорога проляже у Вавилон*.

Дієприкметник не має власного часового значення, а виражає відношення дії чи стану, які ним позначаються, до основної дії

керуючого дієслова. Ця корелятивність споріднює грецький дієприкметник з латинським, який також має видове та лише відносно-часове значення⁴. Займаючи проміжне місце між дієсловом і прикметником, дієприкметник виконує синтаксичні функції, властиві цим частинам мови, і вживається в якості: означення; скорочених обставинних речень; самостійно; іменної частини складеного присудка; особової форми дієслова. Часове визначення дієприкметника є, на думку Аполлонія Дискола⁵, сумірним з часовим визначенням інфінітива.

Грецькому дієприкметнику присвячено ґрунтовне дисертаційне дослідження І.І.Андрейчука, який на матеріалі аналізу значного обсягу текстового матеріалу доводить, що темпоральне визначення є синтаксично обумовленим і лише формально морфологічно визначеним для дієприкметника. Дієприкметник теперішнього часу має значення недоконаного виду і вказує на дію (стан), одночасну з дією (станом) дієслова-присудка: πολλοὶ μὲν ὄντες εὐγενεῖς εἰσι κακοί (Еὐр. Ἦλ. 551) *багато-хто, будучи благородного походження, є недостойними*; ἐπὶ ἡμέρας πάσας μαχώμενοι διετέλεσαν (Ξ. Ἄν. 4,3,2) *вони безперервно боролись протягом усіх семи днів*; κλαίων ἄψι τῶνδε (Еὐр. Ἦρ. 270) *хто їх торкнеться, зазнає покарання*.

Дієприкметник аориста має значення доконаного виду й виражає дію, яка передує дії дієслова-присудка: δειπνεῖτε δειπνήσαντες δὲ ἀπελεύετε (Ξ. Κυρ. 3,1,37) *обідайте, пообідавши ж, вирушайте*; ἐπιπεσὼν τῇ Φαρναβάσου στρατοπεδείᾳ τῆς μὲν προφυλακῆς αὐτοῦ Μισῶν ὄντων πολλοὶ ἔπεσον (Ξ. Ἑλλ. 4,1,24) *коли він напав на вiйсько Фарнабаза, багато загинуло сторожі з лiдiйцiв*; ἀσκήσαντες ἐπιθηρόμεθα τοῖς πολιτικοῖς (Пл. Горү. 527 D) *набувши досвiду, вiзьмемося за полiтичнi (справи)*.

Дієприкметник перфекта зберігає характерне для цього часу значення результативного виду і означає минулу дію, наслідки якої співіснують протягом дії дієслова-присудка: εἶπω τι τῶν εἰωθότων, ᾧ δέσποτα; (Аристоф. В. 1) *чи скажу щось зі звичного, пане?* οἱ Ἕλληνες διαβεβηκότες ἀπέιχον τῆς χαράδρας □ ὅσον ὀκτώ σταδίου (Ξ. Ἄν. 3,4,3) *переправившись, греки опинились на відстані восьми стадій від ущелини*.

Дієприкметник майбутнього часу відносить дію до передбачуваного або наперед визначеного майбутнього; після дієслів руху заступає підрядні речення мети: καὶ οὐ τοῦτο λέξων ἔρχομαι (Ξ. Ἄγ.

2,7) *я прийду не це сказати; ναὶ μὰ τοὺς θεοὺς σε ἐπαναθεασόμενος ἦα* (Ξ. Кур. 5,4,10) *клянусь богами: я прийшов тебе побачити.*

Залежний таксис, як стверджує Р.О.Якобсон, виражає «різні типи відношення до незалежного дієслова – одночасність, попередність, перервність, допустовий зв'язок тощо»⁶. Таксис дієприкметника відтворює ад'юнктивну підпорядкованість головному предикату й створює комплетивний і невіддільний функціонально-семантичний вимір існування цих форм на морфологічному і синтаксичному рівнях.

Обставинний дієприкметник формально є узгодженим означенням до іменної частини мови, яка займає предикативне положення, а логічно – обставиною і замінює підрядні речення часу, причини, умови, допустові, мети, способу дії. Для визначення співвіднесення дій головного речення і логічного обставинного речення, вираженого дієприкметником, береться до уваги відносно-часове і видове значення дієприкметника. Конкретний характер обставини допомагають встановити прислівники і частки. «Можна вважати, що ці прислівники і частки дають можливість не лише точніше визначити характер обставини, вираженої дієприкметником, але й допомагають дієприкметнику набути більшої самостійності, в сфері головного центру предикації»⁷.

Дієприкметник у значенні обставини часу часто поєднується з прислівниками часу, які позначають: синхронність (ἐὐθύς, αὐτίκα *одразу, йма одночасно; μεταξύ між тим, тим часом*);

(Пл. 'Ап. 40) *божій знак часто перебував на мені у той час, коли я говорив; або послідовність (τότε тоді, ἔτα, ἔπειτα потім, ἐκ τούτου згодом, μετὰ ταῦτα після того, як, οὕτως так): ἀναστὰς οὕτω δεῦρο ἐπορεύομην* (Пл. Прот. 310 D) *вставши, так я вирушив сюди.*

Зустрічаються явища морфологічної деетимологізації партиципiальних форм: дієприкметники ἀρχόμενος і τελευτῶν рівнозначні прислівникам часу і перекладаються відповідно: ἀρχόμενος *спочатку, на початку, τελευτῶν нарешті, в кінці: ὅπερ ἀρχόμενος ἔλεγον* (Пл. Θεατ. 174 C) *як я казав на початку.*

Останній випадок слід відрізнити від дієприкметникового вираження мети, для чого вживається лише дієприкметник майбутнього часу, здебільшого при дієсловах руху, з якими факультативно поєднується ὥς; при інших дієсловах вживання ὥς є більш обов'язковим (заперечення μή): τοῦτο λέξων ἔρχομαι (Ξ. 'Аγ.

2,7) я *прибув це сказати*; συλλαμβάνει Κῦρον ὡς ἀποκτενῶν (Ξ. 'Αν. 1,1,3) *він хапає Кіра, щоб убити*.

Спостережено, що для підсилення логічної послідовності експліцитно можуть вживатись сполучники причинових речень: διὰ τοῦτο *тому що*, ἐκ τούτου *з-за цього*: νομίζων ὑμᾶς κράττους πολλῶν βαρβάρων διὰ τοῦτο προσέλαβον (Ξ. Αν. 1,7,3) *я вас прийняв, бо вважаю, що ви сильніші за численних варварів*. Вислови, майже обставинні формули, τι παθῶν або τι μαθῶν доповнюють за значенням διὰ τί *навіщо, через що*: τί μαθῶν τοῦτο προσέγραψε (Дημ. 20,127) *навіщо він це дописав*. Коли замість τι виступає відносний займенник ὅ τι, то фрази ὅ τι μαθῶν та ὅ τι παθῶν прирівнюються до причинових сполучників ἐπειδή, διότι: τί □ ἄξιός εἰμι παθεῖν ἢ ἀποτίσαι

ὅ, τι μαθῶν ἐν τῷ βίῳ οὐκ ἠσυχίαν ἦγον; (Пл. 'Αп. 36 В) *чи я заслуговую страждати і спокувати, бо в житті не мав спокою?*

Дієприкметники на позначення обставини способу дії часто позначають певні реалії, константи, ітеративність певної даності чи процесу, що підкреслюється запереченням οὐ: ληζόμενοι ζῶσι (Ξ. Κυν. 3,2,25) *вони живуть грабуючи (= з грабунку)*. Тому не дивно, що деякі дієприкметники на позначення обставин перетворилися в застигли словесні формули, що перекладаються прислівниковою або прийменниковою конструкцією. В текстах класичної доби спостережено шість форм на противагу традиційним трьом, які практично не етимологізуються і не коментуються; їх можна семантично ототожнити з прислівниковою формою: ἔχων (постійно): τί κутτάξεις ἔχων; ('Αριστοφ. Νεφ. 509) *що ти постійно озирася?* Проте, якщо дієприкметник ἔχων, від якого залежить прямий додаток у знахідному відмінку, поєднаний з дієсловами руху, то він рівнозначний прийменниковій конструкції σύν з дативом: Τίσσαφέρνης πορεύεται πρὸς βασιλέα ἱππέας ἔχων ὡς πεντακοσίους (Ξ. 'Αν. 1,2,4) *Тиссаферн вирушив до царя з η 'ятьма сотнями вершників*.

При герменевтиці тексту та при перекладах потрібно брати до уваги випадки, коли два дієприкметники, відносячись до того ж підмета, виражають або різні обставинні фактори або послідовно-субординативний темпоральний зв'язок. Таку партиципiальну диз'юнкцію побіжно завважає І.А.Перельмутер, описуючи випадки вербальної неорганізованості грецького речення⁸.

Два або більше дієприкметників функціонально не поєднуються між собою, коли вони не мають спільного зв'язку з

членом речення: προιόντες (часовий дієприкметник) λελήθαμεν ἀμφοτέρων εἰς τὸ μέσον πεπτωκότες (предикативний дієприкметник) (Пл. Θεαιτ. 180 Ε) *ми рушили далі, непомітно потрапивши на середину*. Також це буває, коли вбачається часово-причинова послідовність дій, що передаються дієприкметниками: Κῦρος ὑπολαβὼν τοὺς φεύγοντας, συλλέξας στράτευμα ἐπολιόρκει Μίλητον (Ξ.᾽Αν. 1,1,7) *Кір, прийнявши втікачів, зібрав військо і обложив Мілет*.

Поясненням цього є розгалужена система побічного таксису, який виражається дієприкметниковими формами, аналогічно як це спостерігається в російській мові⁹. Наявність у давньогрецькій мові значно більшого числа дієприкметникових форм, ніж у російській чи, тим більше, українській дозволяє розгортати залежні таксисні моделі в багатоступеневій часовій орієнтації.

Іншою специфікою такого нанизування дієприкметникових форм нетотожної обставинної семантики є характерна, на погляд носіїв сучасних мов, нерозгорнутість періодів давньогрецької мови, апосіопетичність синтаксичних моделей, що добре видно при зіставленні перекладів російською, англійською, французькою, німецькою мовами творів аттичної прози з грецьким оригіналом¹⁰. Те, що грецькою мовою визначене як одночленна або еліптична синтаксична модель, в перекладі розгортається в повномірну модель, а пропущені елементи синтаксичних структур поновлюються з опорою на контекст.

Таким чином, розгляд темпоральної семантики способових форм (кон'юнктива, опатива, імператива) та темпорального дейксису дієприкметника засвідчує поєднання в них власне категоріального змісту і функціонально-семантичного, таксисного, контекстуального і модального.

¹Мейс А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. - М.-Л., 1938. - С. 362; ²Лосев А.Ф. Языковая структура: Учебное пособие. - М., 1983. - С.175; ³Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол //Принципы типологического анализа языков различного строя. - М., 1972. - С. 105; ⁴Андрейчук И.И. Функции причастий в греческом языке: Автореф. ... канд. фил. наук: 10.02.14/Львовск.гос.ун-т. - Львов,1966. - С. 8.; ⁵Оленич Р.М. Прісціан і антична грамати́ка. - Львів, 1973. - С. 102; ⁶Якобсон Р.О. Вказ. роб. - С. 101; ⁷Андрейчук И.И. Вказ. роб. - С. 13; ⁸Перельмутер И.А. Особенности построения предложения в аттической прозе (на материале «Анабазиса» Ксенофонта) //Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. - Л., 1979. - С. 104; ⁹Якобсон Р.О. Вказ. роб. - С. 106-108; ¹⁰Перельмутер И.А. Вказ. роб. - С. 103.